

Трошкіна К.Є.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ПІДДАНСТВО» ТА «ГРОМАДЯНСТВО»: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

За допомогою застосування історико-правового методу в статті визначено, що водночас із поняттям «підданство» в Російській імперії активно використовувалося й поняття «громадянство». Поява терміна «підданство» відбулося разом із формуванням нового суспільного феодального ладу та його розумінням як стану особистої залежності особи від монарха, який у межах своєї території панує над підданим за територіальним та особистим началом, що має виключний і безумовний характер. Завдяки дослідженню випадків уживання в джерелах терміна громадянства можемо підсумувати, що найчастіше він використовувався в понятті «горожанин» як найбільш вільної верстви населення не лише в Російській імперії, а й у Європі.

Відмінність громадянства від підданства визначалася за типом взаємозв'язку між особою та монархом/державою: у першому випадку зв'язок між особою та державою закріплювався головним чином юридично, у другому – також на основі історичних і культурних традицій, що склалися в певній країні. Установлено, що громадянство є статусом, за якого особа має політико-правовий зв'язок із державою, а не монархом; громадянство й підданство відрізняються між собою обсягом прав, який залежить від форми політичного правління. Одночасне використання в законодавчих актах термінів «підданство» і «громадянство» характерне для тогочасного періоду більшості європейських держав.

З'ясовано, що на початку ХХ ст. до появи стану громадянства українське суспільство вже було готове, сформувалися необхідні історичні, політико-культурні, соціальні й інші передумови, а насамперед національна ідентичність українців, яка забезпечувала визнання особою себе як представника української нації. Спроби правового оформлення національної ідентичності відбувалися під час створення національних держав – УНР, Української Держави, УНР доби Директорії, ЗУНР – і розроблення законодавства про громадянство.

Ключові слова: підданство, громадянство, Російська імперія, правовий статус, українське населення.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку й активних процесів уніфікації правових норм як на регіональному, так і на міжнародному рівнях відмінностей між такими визначальними категоріями, що розкривають важливий елемент правового статусу особи, як «громадянство» та «підданство», майже немає. Проте на початку ХХ ст., коли значна частина території України перебувала в складі Російської імперії, досліджувані поняття мали принципову різницю. Незважаючи на той факт, що саме підданство було визначальною та основною категорією під час визначення правового статусу українців у складі Російської імперії, після її розпаду національний український уряд пішов шляхом європейської правової традиції і запровадив інститут українського громадянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичні аспекти інституту громадянства та підданства ґрунтовно досліджені в наукових доробках таких сучасних дослідників: Р. Бедрія, В. Гессена, В. Лизогуба, М. Суржинського, Ю. Тодики, І. Шауро та інших. Незважаючи на достатнє вивчення вказаних правових інститутів у сучасних умовах, дослідження їх співвідношення на початку ХХ ст. не проводилося.

Постановка завдання. Метою статті є історико-правовий аналіз співвідношення понять «підданство» та «громадянство», які використовувалися на українських землях, що входили до складу Російської імперії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політичні події в Російській імперії під час і після

закінчення Першої світової війни зумовили значні зміни в статусі її окраїн. У 1917 р. в боротьбу за державну незалежність вступила Україна, більшість населення якої перебувало в Російській імперії. Українські землі були об'єднані в три генерал-губернаторства: Малоросійське (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії), Київське (Волинська, Подільська, Київська губернії), Новоросія (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії). У губерніях державну владу здійснювали губернатори, яких призначав і звільняв цар, вони склалися з повітів, у яких хазяйнували царські справники, у свою чергу, повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами.

Губернатори (як правило військові особи) були повновладними господарями губерній, мали право контролю на діяльністю установ і підприємств, їм підпорядковувалася місцева адміністрація й поліція та розквартировані на території губернії війська. Губернські жандармські управління здійснювали всебічний нагляд за «настроями» населення, охоронні відділення займалися виявленням і покаранням політичних противників царського самодержавства [1, с. 264].

Проведення першого загального перепису населення Російської імперії зафіксувало такий етнонаціональний склад імперії на межі століть: підданими Миколи II були 55 673 тис. (43,3%) великоросів, 22 415 тис. (17,41%) українців, 7931 тис. (6,17%) поляків, 5886 тис. (4,57%) білорусів, 5063 тис. (3,94%) євреїв, 1790 тис. (1,4%) німців, 1658 тис. (1,29%) литовців, 1436 тис. (1,12%) латишів, 1122 тис. (0,87%) молдаван, 1003 тис. (0,78%) естонців, 3738 тис. (2,91%) татар, 4084 тис. (3,18%) киргизів, 1439 тис. (1,12%) башкирів і тептярів, 1024 тис. (0,79%) мордві, 1352 тис. (1,05%) грузинів, 1173 тис. (0,91%) вірмен, решта етнічних складників були не надто чисельними [2, с. 32]. Українці були другою за чисельністю етнічною групою в імперії. Наприкінці XIX ст. в результаті переселенських рухів в Україну та з України частка українців на українській території зменшилася з 90 до 80%. Значно збільшилася кількість росіян: їх частка серед населення України становила майже 12%. Найбільше росіян було серед чиновництва, купецтва, робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Там вони разом із зрусифікованими українцями становили більшість міського населення [1, с. 268].

Усе українське населення за своїм правовим статусом мало підданство Російської імперії з правами й обов'язками згідно з належністю до

певного стану. Підданство як явище є становищем, яке свідчить про зв'язок особи з державою. У законодавстві поняття підданства не наводилося, проте воно активно розроблялося відомими науковцями-правниками Російської держави, насамперед В. Гессеном, А. Градовським, О. Жиліним, Ф. Кокошкіним, Н. Коркуновим, В. Сокольським та іншими фахівцями. Зокрема, Н. Коркунов підданство пов'язував із належністю особи до держави за наявності юридичного зв'язку з нею, який передбачав: 1) знаходження права підданого перебувати в межах держави; 2) право держави надавати особі захист і в межах перебування інших держав. Звідси в підданого виникав відповідний обов'язок вірності, а в держави – зобов'язання за будь-яких умовах терпіти підданого на своїй території й пускати його у свої межі [3, с. 249]. Автор підкреслював, що істотний зміст права підданства, як установила сучасна наука, зовсім не полягає в більшому чи меншому обсязі цивільної право- та дієздатності, а має цілком самостійний, публічно-правовий характер [4, с. 9].

О. Жилін уважав, що належність підданих до держави виникає під впливом таких факторів, як народження, вступ у підданство. Держава володарює над підданими в силу свого особистого верховенства, тоді як над іноземцями – в силу територіального верховенства. Піддані керуються законами своєї держави навіть перебуваючи поза її межами, у своїй державі вони мають і політичні права (право участі на управління державою) [5, с. 114–115].

Найбільш ґрунтовно поняття підданства розглядав В. Гессен, який досліджував його співвідносно з поняттям громадянства. На його думку, статус підданого розкриває належність особи до держави, її підпорядкування правотворчій волі, нормам чинного права. Підданство є певною кваліфікацією, певною мірою індивідууму, станом особистого статусу, з яким право пов'язує суб'єктивні права й обов'язки. Підданство не залежить від форми правління, яка існує в державі [6, с. 5, 133]. В. Гессеном висвітлені такі актуальні аспекти підданства, як генеза розвитку цього поняття, його тлумачення в науці державного права, підданство як державне право абсолютної монархії, неможливість стану подвійного підданства чи його відсутності загалом, законодавча регламентація підданства в зарубіжних країнах.

Важливими для сучасного розуміння поняття громадянства є такі висновки науковця:

– термін «підданство» з'являється з формуванням нового суспільного феодального ладу та

розумілося як стан особистої залежності особи від монарха. У межах своєї території держава панує над підданим за територіальною та особистісною ознаками, це панування має виключний і безумовний характер. Проте в той момент, коли підданий, залишаючи батьківщину, переступає через кордон, безліч норм вітчизняного законодавства втрачає для нього юридичну силу: у цьому разі він потрапляє під юрисдикцію країни перебування, хоча особистий зв'язок підданого з державою не припиняється [6, с. 108, 244];

– панування за особистим началом проявляється у двох аспектах – позитивному й негативному; держава позитивно здійснює належну їй владу на підданого, негативне панування проявляється у впливі, примусовому та нормативному на всіх загалом осіб, незалежно від їхнього підданства; права й обов'язки підданого тісно пов'язані: надаючи своєму підданому те чи інше абсолютне право, наприклад, право власності, держава водночас покладає обов'язок непорушення права власності на всіх осіб незалежно від їх місцезнаходження і підданства [6, с. 60];

– ще у XVIII ст. підданство не відігравало вагомій ролі у сфері публічного права і ще менше у сфері цивільно-правових відносин. На відміну від попередніх століть, у XIX ст. статус підданого отримує велике значення, саме тому воно всебічно регламентується законодавством. Під впливом національної ідеї підданство стає передумовою численних і досить істотних публічних обов'язків і прав індивідуума, визначає статус громадянина, його становище не тільки в державі, а й у цивільному обігу [6, с. 242];

– поняття підданства і громадянства тісно між собою пов'язані, на думку науковця, як громадянин – особа має права, як підданий – сплачує податки та відбуває повинності. Водночас і громадянин, і підданий мають як певні права, так й обов'язки, громадянин – переважно права в республіканських демократичних державах, підданий – переважно обов'язки в монархіях [6, с. 127];

– держава панує як над підданим, так і над іноземцем, який перебуває на її території, їхній статус визначається чинним у цій державі правопорядком, панування держави над підданим є персональним або особистим верховенством, панування над іноземцем здійснюється в силу перебування останнього на її території;

– наявність на території держави значної кількості іноземців, особливо на прикордонних територіях, є ненормальною, вони в певному розумінні є привілейованим станом, мають більшість

громадянських прав і не несуть тяжких обов'язків (військової повинності) перед державою, не висловлюють бажання до натуралізації. Звідси існує загроза іноземного вторгнення, ускладнюється управління, затрудняється оборона держави [6, с. 326, 328].

Стан підданства, зазначають науковці, має свої як позитивні, так і негативні риси. З одного боку, підданство забезпечує певний захист особи в складі державного утворення, з іншого – обмежує її права та свободи.

Історичний аналіз стану підданства в Російській імперії свідчить про таке.

Сам термін «підданий» офіційно з'являється з 1786 р., після Указу Катерини II «Об отмене употребления слов и речений в прошениях на Высочайшее имя и в Присутственные места подаваемых челобитен». Відповідно до Указу, підпис «вірнопідданий раб» трансформувалася в поняття «вірний підданий». Як зазначає О. Марасінова, поняття «підданий» запозичене в російську мову з латинського *subditus* через польський вплив *poddany*, *poddanstwo*. Хоча ще він в XV – XVI ст. ст. уживався у значенні «підлеглий», «залежний», «підпорядкований», а з XVII ст. виражався в поняттях «відданий, вірний, покірний» [7].

Правовий статус російського підданства встановлювався для осіб у результаті будь-якого факту, який зумовлював зв'язок особи з державою, зокрема за народженням від російського підданого (варто взяти до уваги таке: в імперському законодавстві про набуття російського законодавства за народженням не вказувалося, такий спосіб набуття підданства розумівся сам собою); вступом іноземки у шлюб із російським підданим; натуралізацією (укоріненням) і прямим прийняттям особи в підданство; в силу укладення міжнародного договору, за яким до російської держави приєднувалася певна територія (так до Російської імперії були приєднані українські землі).

Зміст російського підданства становить підпорядкування особи державній владі, у тому числі поширення на неї дії нормативних актів держави; надання різним категоріям осіб різного обсягу прав і свобод; накладання диференційованих обов'язків; захист особи з боку держави в тому числі під час знаходження за кордоном [8, с. 17]. Піддані Російської імперії мали такі основні обов'язки: захист престолу й Вітчизни як священний обов'язок кожного російського підданого, військова повинність усього чоловічого населення без станової різниці, сплата податків

і митних зборів, інші повинності згідно із законами [9, с. 70–71], права насамперед перебувати на території держави та отримувати її захист.

Права й обов'язки підданих залежали від їхньої станової належності. У Російській імперії законодавчо визначалися такі стани: дворяни, духовенство, міські обивателі (почесні громадяни, купці, міщани, цеховий люд), сільські обивателі.

Основні правові привілеї у правах та обов'язках мали дворяни, а саме: 1) їх переважання в земському управлінні; 2) виключне право зайняття певних державних посад; 3) пільги в землеволодінні; 4) участь у корпоративних організаціях державного значення; 5) пільги вступу в привілейовані навчальні заклади. Значну політичну й економічну силу мало духовенство, привілеї якого полягали у звільненні від особистих податей і військової повинності, у підсудності у справах своєму духовному керівництву.

Найбільш безправним і численним станом були селяни, які перебували в особливому суспільному управлінні; були підпорядковані місцевій адміністративній владі, підвідомчими особливому суду, який здебільшого керувався місцевими звичаями, а не загальними законами. За даними перепису 1897 р., 74% населення України під владою Російської імперії становили селяни [1, с. 267].

Піддані Російської імперії, які проживали на території українських генерал-губернаторств, мали значно менші права й перебували в більш тяжкому політичному та соціально-економічному становищі, тому що не належали до панівної державної нації.

До прийняття 10.02.1864 закону «Про правила відносно прийняття і залишення іноземцями російського підданства» питання громадянства в Російській імперії регулювалися постановами, які були узагальнені у Зводі законів, а також окремими законами, зокрема Законом від 07.07.1860, який надавав іноземцям такі самі права, якими користуються російські піддані в найбільш розвинутих європейських державах. Зокрема, такі права: право на вступ у гільдію, на набуття рухомого й нерухомого майна, на утримання в оренді населених маєтків, управління ними за довіреністю правоволодільців тощо. Оцінюючи вказаний закон, В. Гессен зауважував, що в цьому випадку іноземець, вступаючи в підданство, отримує не тільки цивільні й торговельні права, необхідні для перебування на території Російської імперії, а й публічні, особливо політичні права [6, с. 287].

Окремі правові приписи встановлювалися щодо набуття підданства іноземцями. У Росій-

ській імперії іноземці виділялися в окремий стан (суспільний клас), їхнім правам та обов'язкам був присвячений розділ 6 Закону про стани. Іноземцями визнавалися піддані всіх інших держав, які не вступили в підданство Російської імперії. До основних умов прийняття іноземців у підданство належали складання присяги (приведення до неї духовною особою; російською мовою в разі неволодіння нею, рідною мовою; в присутності членів губернського управління за наявності попереднього п'ятирічного терміну проживання на російській території). Під час вступу в підданство Російської імперії іноземці за своїм бажанням повинні були вказати на вид заняття, відповідно до нього належали до певного стану й наділялися повним переліком прав, такими самими, як і корінні російські жителі. Іноземці могли вільно вийти з підданства за таких умов: продажу нерухомого майна в Росії, оплати податей за три роки вперед відповідно до свого стану та уплати митного збору за вивіз свого рухомого майна [10, с. 291, 296–298, 301].

Подвійне підданство законодавством не передбачалося, воно вважалося таким, що буде сприяти послабленню державності й безпеки; існувала загальноприйнята думка, що жодна держава не має права натуралізувати іноземця до того часу, поки він не буде звільнений від свого природного підданства [11, с. 71]. Правовий статус іноземця складався з двох частин: вітчизняного (в країні свого постійного проживання) і статусу безпосередньо іноземця, який перебуває за межами своєї держави й повинен підпорядковуватися правопорядку тієї держави, в якій він знаходиться.

Водночас із поняттям «підданство» використовувалося й поняття «громадянство», яке було багатозначним і використовувалося в законодавстві, публіцистиці, художній і науковій літературі. Найчастіше термін «громадянин» використовувався в понятті «горожанин» не тільки в Російській імперії, а й у Європі як найбільш вільна верства населення. З часом змістове значення цього поняття поглиблюється й актуалізується насамперед для характеристики взаємовідносин особи та держави. Варто зауважити, що конфліктного протиставлення термінів «громадянин» і «підданий» не було, існувала монополія слова «підданий»; для визначення реальних відносин особи й самодержавної влади [7].

Більшість науковців досліджуваного періоду (Ф. Кокошкін, О. Градовський, Н. Коркунов) [11, с. 62, 63] визначали підданство і громадянство з належністю особи до певної держави. Гро-

мадянство розглядалося як статус, за якого особа має політико-правовий зв'язок із державою, а не монархом; громадянство й підданство відрізнялися між собою обсягом прав, який залежить від форми політичного правління.

Розглянуті аспекти інституту підданства в Російській імперії сприяють розумінню його поняття, ознак, змісту й основних рис; особливостей нормативної регламентації; залежності прав та обов'язків підданих від їх належності до певного стану; поняття поступового трансформування явища підданство в громадянство. Хоча з того часу й до сьогоднішнього дня в історико-правовій науці існують три основні підходи щодо співвідношення вищенаведених понять:

1) дуалістичний, який передбачає, що «підданство» і «громадянство» – це принципово різні правові категорії;

2) дедуктивний, який передбачає, що «підданство» і «громадянство» – це різні аспекти єдиного правового статусу особистості;

3) моністичний, який передбачає, що «підданство» і «громадянство» – це загалом синонімічні категорії, відмінності між якими мають несуттєвий характер. На думку І. Шауро, найбільш обґрунтований моністичний підхід, оскільки інші спростовуються логікою розвитку правової науки [8, с. 10–11].

Сучасні науковці поняття підданства розуміють так:

– стійке в просторі й часі специфічне правовідношення, яке всеохопно визначає правовий статус особи з урахуванням диференційованості взаємних прав, обов'язків і відповідальності особи та держави [8, с. 10–11];

– юридичний зв'язок між індивідом і державною владою, встановленням якого закріплюється належність особи до певної держави. При цьому на особу поширюється дія державних законів, де б

вона не перебувала; особа набуває право на захист з боку держави поза кордоном, але набуває права й обов'язки, які регламентують її участь в управлінні державним і громадським життям [12, с. 39].

Відмінність громадянства від підданства визначають за типом взаємозв'язку між особою й монархом/державою: у першому випадку зв'язок між особою та державою закріплюється головним чином юридично, у другому – також на основі історичних і культурних традицій, що склалися в певній країні. В. Лизогуб підкреслює, що підданство – це зв'язок і з державною владою безпосередньо в особі глави держави, який одноосібно користується верховною владою, виступає від імені всієї держави і стоїть над державою. Остання ознака більше стосується такої форми держави, як монархія, особливо в її крайньому прояві (абсолютна монархія), де права, свободи й обов'язки населення держави розуміються як даровані суверенним монархом [12, с. 19].

Висновки. Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства поняття «громадянства» й «підданства» є фактично рівнозначними. Термін «підданство» вживається лише в окремих монархічних державах, а такі монархічні держави, як Іспанія, Бельгія, Нідерланди, в конституціях і законодавстві використовують термін «громадянство». Для держав із республіканською формою правління характерне використання терміна «громадянство».

Українське населення за часів входження українських земель до Російської імперії мало російське підданство, яке втратило юридичну підставу після її розпаду й повалення монархічної влади. На зміну підданству прийшов інший стан особи – громадянство. До його впровадження українська громада вже була готова, для цього сформувалися необхідні історичні, політико-культурні та інші передумови.

Список літератури:

1. Історія України: нове бачення : у 2 т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Їсаєвич, М.Ф. Котляр та ін. ; під ред. В.А. Смолія. Київ : Україна, 1995. 350 с.
2. Національне питання в Україні ХХ – на початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ : Ніка-Центр, 2012. 592 с.
3. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербург, 1899. Т. I.
4. Коркунов Н.М. Укоренение и прекращение подданства. Санкт-Петербург: Типография правительствующего Сената, 1895.
5. Жилин А.А. Учебник государственного права : пособие к лекциям. Пг., 1916. Ч. I.
6. Гессен В.М. Подданство, его возникновение и прекращение. Санкт-Петербург: Тип. Правда, 1909. Т. I. 448 с.
7. Марасинова Е. «Закон» и «гражданин» в Российской Империи второй половины XVIII века: очерки истории общественного сознания. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 512 с.
8. Шауро И.Г. Возникновение и развитие института подданства в России в XVI – начале XX вв. : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2013. 28 с.

9. Основные государственные законы Российской империи от 23 апреля 1906 года. Санкт-Петербург : [Б.и.], 1906.
10. Свод законов Российской империи. Законы о состояниях. Санкт-Петербург, 1857. Т. 9. 572 с.
11. Понизова Е.В. Институт гражданства в монархической России. *Труды Института государства и права Российской академии наук*. 2011. № 3. С. 57–73.
12. Лизогуб В.А. Законодавство про основні політичні і громадські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2004.

**Troshkina K.Ye. THE RATIO BETWEEN CATEGORIES “NATIONALITY” AND “CITIZENSHIP”:
HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS**

Based on the application of the historical-legal method, the article states that simultaneously with the notion of “nationality” in the Russian Empire, the notion of “citizenship” was actively used. The appearance of the term “nationality” occurred at the same time as the formation of a new social feudal system and its understanding as a person's personal dependence on a person from a monarch who, within its territory, prevails over subjectives on the territorial and personal basis, which has an exceptional and unconditional character. The study of cases of use at the sources of the period of citizenship contributed to the conclusion that it was most often used in the notion of “townspeople”, as the most liberty of the population not only in the Russian Empire, but also in Europe.

The distinction of citizenship from nationality was determined by the type of relationship between a person and a monarch/state: in the first case, the relationship between a person and a state was entrenched mainly legally, in the second – also on the basis of historical and cultural traditions established in a certain country. It is established that citizenship is a status in which a person has a political and legal relationship with the state, and not a monarch; citizenship and citizenship differ in the scope of rights, which depends on the form of political rule. Simultaneous use of the terms “nationality” and “citizenship” in the legislative acts is typical for the time of most European states.

It was found out that at the beginning of the 20th century. Ukrainian society was already ready for the state of citizenship, the necessary historical, political and cultural, social and other preconditions were formed, and above all, the national identity of Ukrainians, which ensured recognition of the person as a representative of the Ukrainian nation. Attempts to legalize the national identity took place at the time of the creation of national states – the UNR, the Ukrainian State, the UNR of the Directory, the ZUNR, and the development of legislation on citizenship.

Key words: nationality, citizenship, Russian empire, legal status, Ukrainians.